

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-54>

УДК 37.042

Ніколенко Л.М.кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та спеціальної освіти
Дніпровський університет імені Олеся Гончара**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ДІТЕЙ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Анотація. Автор статті порушує проблему формування громадянської компетентності у дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному середовищі. Зазначено, що в закладах загальної середньої освіти, де реалізується інклюзивна форма навчання дітей із ЗПР, передусім звертається увага на проблеми навчання цієї категорії дітей, а особливості виховного аспекту залишаються поза увагою педагогів. Проведено загальний теоретичний аналіз тлумачення понять «компетентність» та «громадянська компетентність» в аспекті порушеної проблеми; виявлено, що ці поняття є комплексними і мають різні рівні опанування, що дозволяє формувати громадянську компетентність у дітей із затримкою психічного розвитку на рівні їх індивідуальних можливостей. Також зазначено особливості емоційно-вольової сфери обраної категорії дітей, котрі виступають визначальними факторами у виховній роботі в інклюзивному середовищі щодо формування громадянської компетентності.

Ключові слова: компетентність, громадянська компетентність, діти із затримкою психічного розвитку, інклюзивне середовище, формування.

Nikolenko Liudmyla

Oles Honchar Dnipro National University

**ISSUE OF FORMATION OF CIVIL COMPETENCE OF CHILDREN WITH MENTAL
RETARDATION IN THE INCLUSIVE ENVIRONMENT**

Summary. The author of article lifts a problem of formation of civil competence at children with a delay of mental development in inclusive to environment. The attention is paid that in establishments of the general secondary education where mode of study is realised inclusive, the attention to problems of training of this category of children first of all is paid, and features of educational aspect remain without attention of teachers. Discrepancy of forms and methods of pedagogical influence on such children can create preconditions for formation at them negative attitude to another, девиантного behaviour, calls into question formations of civil competence of pupils with impaired mental function in general educational space. The theoretical analysis of interpretation of concepts «competence» and «civil competence» of aspect of the mentioned problem is carried out. In the analysis of values of these concepts it is obviously enough traced consistency: «the awareness – awareness – full rights», it quite corresponds general pedagogical a sequence and continuity principle that underlies formation of any quality, ability of the person, mastering any skill. For our research it has considerable weight as allows to contemplate a problem of formation of civil competence at different levels in various categories of children according to their specific features of development. It is revealed that these concepts are complex and have different levels of development that allows to form civil competence at children with a delay of mental development at level of their individual possibilities. The formation of civil competence of children with impaired mental function should occur through екстеріоризація of civil values, formation of abilities to observe public norms and acquisition of qualities of the citizen of a democratic society. As a result of it the accurate understanding and acceptance of behaviour rules by them in a civil society should be generated. Author underlines some features of emotionally-strong-willed sphere of children with impaired mental function different the types which knowledge will facilitate educational work on formation of civil competence both on personal, and at public level.

Keywords: competence, civic competence, children with impaired mental function, inclusive environment, formation.

Постановка проблеми. Сучасний соціокультурний простір України характеризується зміною загальносуспільних духовних орієнтирів, засиллям агресивних та антигуманних тенденцій, що значною мірою утруднює формування громадянської компетентності, особливо у дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР), оскільки сповільнює цей процес недорозвинення психічних функцій і процесів.

Нині, коли відбувається активне впровадження реформ загальної та спеціальної освіти, втілення у життя норм інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, формування громадянської компетентності школярів, у тому числі й із ЗПР, виступає одним із найважливіших

завдань, які покликана розв'язати система освіти. Формується національна демократична держава, і однією з передумов її існування є лояльний до держави громадянин, що дотримується демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці, тобто є компетентним у сфері громадянськості.

Громадянська компетентність безпосередньо пов'язана із дотриманням правових норм співжиття усіма громадянами держави, ці норми діти засвоюють у процесі громадянського виховання, що має охоплювати усі категорії учнів закладів загальної середньої освіти. Говорячи про сучасні підходи до освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами, науковці і практики доводять, що діти із ЗПР під впливом ква-

ліфійованої корекційної допомоги здатні досягти значних успіхів у навчанні і опанувати рівнем загальної середньої освіти, а відтак, і усіма необхідними компетентностями, на що слід звертати першочергову увагу.

Водночас, маємо ситуацію, коли у системі корекційно-виховної роботи закладів спеціальної освіти ці діти були оточені необхідною турботою, і формування громадянської компетентності відбувалося цілісно із врахуванням особливостей корекції та стимулювання особистісного розвитку дитини із ЗПР. У закладах же загальної середньої освіти, де реалізується інклюзивна форма навчання дітей із ЗПР (як і інших категорій дітей з особливими освітніми потребами), об'єктивно, передусім звертається увага на нюанси навчання цієї категорії дітей, а особливості виховного аспекту залишаються поза увагою педагогів. Поширеною серед них є позиція, що у дозвіллеву, виховну діяльність ці діти мають включитися самі собою, просто приєднатися до решти учнів класу, адже завдання у вихованні нормотипових дітей та дітей із ЗПР висуваються одакові, спільні. Побуває також думка, що головною наразі є потреба розібратися в особливостях засвоєння навчального матеріалу, а виховна сторона може почекати. У результаті, діти лише формально є членами колективу, затримка розвитку провокує різноманітні проблеми у комунікації та взаємодії, а відтак, і становленні особистості дитини із ЗПР як громадянина.

Невідповідність форм і методів педагогічного впливу на таких дітей може створювати передумови для формування у них негативного ставлення до інших, девіантної поведінки, що ставить під сумнів формування громадянської компетентності учнів із ЗПР у загальноосвітньому просторі.

Вочевидь, існує суперечність між потребою формування громадянської компетентності дітей із ЗПР і недостатньою увагою вчителів до створення сприятливого для цього виховного інклюзивного середовища.

Вищезазначене окреслює формування громадянської компетентності як одну з центральних проблем виховання дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі; вона є соціально значущою і відіграє визначальну роль у формуванні дитини із ЗПР як члена демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний аналіз сутності поняття «компетентність», характеристику компетентностей в освітніх системах зарубіжних країн та України здійснили І. Єрмаков, Е. Зеєр, О. Локшина, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко та інші науковці. На основі матеріалів їх досліджень виокремлено основні особистісні компетентності, що повинні формуватися в процесі освіти, серед яких громадянська компетентність розглядається як одна із ключових.

Протягом останніх років в Україні здійснено заходи із впровадження системи громадянської освіти: опубліковано експериментальні підручники, розроблені Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (підручники «Ми – громадяни України», «Мистецтво жити в громаді», «Вчимося бути громадянами», «Вчимося обирати», «Живемо за пра-

вилами» наразі проходять апробацію у закладах загальної середньої освіти); діють експериментальні майданчики; проводяться конференції та семінари; ухвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, у якій наголошується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків [3].

Увага вчених також спрямована на вивчення сутності й змісту компетентнісного підходу, розроблення методів і засобів формування й розвитку компетентностей в учнів (В. Адольф, Ю. Варданян, Б. Гершунський, С. Гончаренко, Ю. Кулюткін, А. Маркова, Л. Мітіна, Н. Остапчук, О. Пометун, О. Савченко та ін.).

Різним аспектам виховання громадянських цінностей присвятили свої роботи О. Кошопал, Л. Крицька, О. Пометун, К. Чорна, М. Ярмаченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень останніх років (І. Бех, В. Бондар, Ю. Завалевський, І. Сахневич, А. Тітова, В. Черкашенко та інші) свідчить, що існують значні проблеми щодо формування громадянської компетентності та патріотизму у підростаючого покоління, а питання їх формування у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі ще не стало предметом спеціальних досліджень.

Мета статті. До проблеми формування основних особистісних компетентностей після прийняття закону України «Про освіту» прикута особлива увага науковців і практиків, адже її вирішення вимагає переосмислення підходів до побудови та реалізації педагогічного процесу у цілому. Зважаючи на це, **головною метою роботи є аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми формування громадянської компетентності та звернення уваги на загальні особливості формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі.**

Виклад основного матеріалу. Виходячи із мети нашого дослідження цілком логічно насамперед звернутися до аналізу понять «компетентність» та «громадянська компетентність». Одразу зазначимо, що загальнонаукової думки щодо їх розуміння наразі не існує. Відповідно, ці феномени, як і більшість педагогічних понять, тлумачаться у двох аспектах: загальному філософському та власне галузевому. У загальному контексті довідковими джерелами «компетентність» (від лат. *competens* (*competentis*) – належний, відповідний) розуміється як «поінформованість, обізнаність, авторитетність» [6, с. 282].

Тлумачний словник української мови розглядає похідний від цього термін – компетентний: такий, що має достатні знання в якій-небудь галузі; із чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; який має певні повноваження; повноправний, повновладний [7, с. 250].

Якщо проаналізувати кожне із тлумачень поняття «компетентний» з психолого-педагогічного підходу, то помітимо, що тут йдеться про різний рівень його вияву і володіння компетентністю.

Відповідно, досить явно прослідковується послідовність: «поінформованість – обізнаність – повноправність», це цілком відповідає загальнопедагогічному принципу послідовності і наступності, що лежить в основі формування будь-якої якості, здатності особистості, оволодіння будь-якою навичкою. Для нашого дослідження це має значну вагу, адже дозволяє розглядати проблему формування громадянської компетентності на різних рівнях у різних категорій дітей відповідно до їх індивідуальних особливостей розвитку.

Громадянська компетентність у загальному розумінні – це «здатність та спроможність особистості активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [1, с. 270]. Щодо педагогічного аспекту цього феномену, то в наукових роботах найчастіше зустрічаємо його розуміння як сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що допомагають їй усвідомити своє місце в суспільстві, власний обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною та державою (О. Овчарук, О. Пометун, Л. Прудіус та інші).

Як бачимо, дослідники розглядають категорію «громадянська компетентність» з боку компетентнісного та комплексного підходів і сходяться на тому, що вона є інтегративною характеристикою особистості. Для нашого дослідження конститутивною є думка О. Пометун [5, с. 18], що громадянська компетентність виникає тоді, коли рівень взаємодії особистості виходить за рамки найближчого оточення і проявляється у процесі самоусвідомлення людини, усвідомлення приналежності до певної етнокультурної спільноти, народу, нації, держави, представника людства. Відповідно до цього, вона виокремлює такі рівні громадянської компетентності: особистісний, громадський та громадянський. На особистісному рівні громадянська компетентність проявляється у здатності людини в умовах мінливого несприятливого середовища підтримувати власну фізичну, психоемоційну та морально-психологічну рівновагу, що забезпечує виживання особи як представника людського роду. На громадському рівні ключову роль відіграють процеси комунікації та соціальні взаємодії людини, необхідні їй як члену спільноти. І нарешті, на громадянському рівні людина усвідомлює власні права та обов'язки, намагається активно їх реалізувати з огляду на права іншої людини. Для цього рівня громадянської компетентності характерне сприйняття та усвідомлення особистістю ціннісних орієнтирів суспільства та держави; на їхній основі реалізуються професійні та особистісні якості людини, вона виступає проактивним індивідом, який не тільки сприймає «ціннісний вимір» навколишнього середовища, але активно його формує. На вищому рівні громадянська компетентність інтегрує здатності взяти на себе відповідальність, спільно виробляти рішення й брати участь у їх реалізації, у функціонуванні демократичних інститутів, проявляти толерантність до різних людей, поєднувати особисті інтереси з потребами суспільства; потребу в актуалізації й реалізації особистісного потенціалу, здатність до саморозвитку.

У зв'язку з цим, можемо твердити про необхідність формування громадянської компетентності дітей із ЗПР на особистісному та громадському рівнях, що забезпечить їм у майбутньому гідне місце у суспільстві, повагу та розуміння оточуючих, гарантує реалізацію прав громадянина, а це безпосередньо залежить від знання особою правил співжиття у спільноті, громадянських обов'язків, їх дотримання та виконання.

З огляду на зазначене, формування громадянської компетентності дітей із ЗПР має відбуватися через екстеріоризацію громадянських цінностей, формування умінь дотримуватися суспільних норм та набуття якостей громадянина демократичного суспільства. У результаті цього має сформуватися чітке розуміння та прийняття ними правил поведінки в громадянському суспільстві.

В. Сухомлинський визначив вік дитинства як особливо важливий для формування громадянина і твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру [8]. Норми моралі полегшують сприйняття норм правових, які, в свою чергу, сприяють глибшому усвідомленню громадянських цінностей. У процесі розвитку дитина вибирає в міру свого розуміння те, як живе її сім'я, родина, народ, поступово формується як член суспільства, громадянин. І якщо у нормотиповій дитині таке розуміння відбувається під час активної життєдіяльності, то процес формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР ускладнюється певними особливостями їхнього психофізичного розвитку, окремими суб'єктивними факторами. Їх слід враховувати і коригувати. Відтак, на сьогодні організаційно-методичні засади освітнього процесу у закладах загальної освіти, як ми вже зазначали, орієнтовані на дітей з типовим розвитком, і не враховують особливостей виховної діяльності щодо дітей з особливими освітніми потребами. Тому вважаємо необхідним ще раз наголосити на деяких загальних особливостях емоційно-вольової сфери дітей із ЗПР, врахування яких полегшить виховну роботу із формування громадянської компетентності як на особистісному, так і на громадському рівні.

На допомогу тут прийде класифікація К. С. Лебединської, яка виокремила чотири основні форми ЗПР: конституційного, соматогенного, психогенного та церебрально-органічного генезу [4].

Кожна із цих форм ЗПР має свої особливості психіки. Так, ЗПР церебрально-органічного генезу займає основне місце, оскільки пов'язана з ураженнями головного мозку. Її прояви виражені яскравіше та є стійкішими, аніж за інших форм ЗПР. Діти з даною формою ЗПР характеризуються стійкими і яскравими порушеннями емоційно-вольової сфери і пізнавальної діяльності, просторовою орієнтацією, довільною поведінкою; для них характерна надзвичайна втомлюваність, яка призводить до відставання від вікової норми в розвитку. Саме діти з такою формою затримки психічного розвитку переважно потребують спеціальних умов навчання не тільки в початковій школі, а й в основній, і для них є дуже актуальною проблема професійної орієнтації та подальшої соціально-трудової адаптації в суспільстві [2].

За ЗПР конституційного походження, емоційна сфера дитини ніби «затримується» на попередньому віковому етапі розвитку: ці діти яскраво проявляють різні емоції у взаємодії з іншими, провідним видом діяльності цих дітей є гра, вони граються іграшками невтомно і постійно, і під час уроку, і на перерві, а інтелектуальна діяльність їх дуже швидко втомлює. Вчені наголошують, що така незрілість емоційної сфери ускладнює соціальну адаптацію дитини.

ЗПР соматогенного типу характеризується підвищеною стомлюваністю і виснаженістю, різкими змінами психічного стану (перепадами настрою), нетерплячістю та непосидючістю, нездатністю до тривалого розумового чи фізичного навантаження; такі діти примхливі і сльозливі, часто чимось невдоволені, невпевнені у собі, зі зниженою самооцінкою аж до відчуття фізичної неповноцінності. Викликаний цей психічний стан тривалою соматичною недостатністю (постійними обмеженнями і заборонами, що пов'язані із хронічними інфекціями, алергійними станами, уродженими і набутими пороками внутрішніх органів тощо).

Діти, у яких спостерігається ЗПР психогенного типу, також психічно нестійкі, не вмюють контролювати свої емоційні стани і через те є досить імпульсивними, вони не здатні до вольового зусилля, довільної поведінки та самостійності і цілеспрямованості в діяльності, у них відсутня або вкрай недостатньо сформована ініціативність та відповідальність. Цей тип затримки психічного розвитку фахівці пов'язують із несприятливими умовами виховання дитини, серед яких виділяються виховання поза родиною, бездоглядність, гіпо- та гіперопіка, психологічне насильство в сім'ї. Наслідком зростання дитини в таких умовах є порушення формування її осо-

бистості, травмування психіки, непристосованість до життя.

Практика свідчить, що ЗПР останніх двох із зазначених вище типів констатуються рідко (лише за вкрай несприятливих умов), як і інші типи у «чистому» вигляді. Як правило, фіксується поєднання ознак ЗПР церебрально-органічного типу з іншими.

Обираючи стратегію формування у дітей із ЗПР громадянської компетентності (як і виховної роботи загалом) слід також пам'ятати, що окрім проблем в емоційно-вольовій сфері, на яку ми звертаємо особливу увагу, у всіх дітей із ЗПР відстають у своєму розвитку пізнавальні процеси, що також значно ускладнює виховну роботу з ними.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши деякі теоретичні аспекти проблеми формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі та особливості розвитку емоційно-вольової сфери за різних типів ЗПР, можемо твердити, що сензитивним для формування громадянської компетентності у цієї категорії дітей в інклюзивному середовищі буде екологічний підхід, який дозволить дитині із ЗПР опанувати базовими рівнями громадянської компетентності і відчутти себе рівноправним членом соціуму, а педагогу – розкрити можливості дитини і на їх ґрунті допомогти соціалізуватися якомога повніше.

Звичайно, така організація роботи потребує значних зусиль педагога, є довготривалою і складною. Однак, комфортна для дитини із ЗПР організація роботи, посилені й цікаві види діяльності, спільні для усіх дітей, принесуть бажаний результат. Надалі звернемося докладніше до методів формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.). Київ : Перун, 2005. 1728 с.
2. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими потребами та організація їх навчання. Київ : «АТОПОЛ», 2011. 273 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
3. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10>
4. Лебединська К.С. Клінічна систематика затримки психічного розвитку. *Актуальні проблеми діагностики затримки психічного розвитку у дітей*. Москва : Педагогіка, 1982. 125 с.
5. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
6. Словник іншомовних слів. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
8. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1977. 433 с.

References:

1. Velikij tлумachnij slovník ukrajinskoyi movi (z dod. i dopov.). Kyiv : Perun, 2005. 1728 p.
2. Lebedinska K.S. Klinichna sistematika zatrimki psihichnogo rozvitku. Aktualni problemi diagnostiki zatrimki psihichnogo rozvitku u ditej. Moskva : Pedagogika, 1982. 125 p.
3. Kolupayeva A.A., Savchuk L.O. Diti z osoblivimi potrebami ta organizaciya yih navchannya. Kyiv : «АТОПОЛ», 2011. 273 p. (Seriya «Inklyuzivna osvita»).
4. Konceptsiya rozvitku gromadyanskoyi osviti v Ukraini. Kyiv, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10>
5. Pometun O.I. Formuvannya gromadyanskoyi kompetentnosti: poglyad z pozitsiyi suchasnoyi pedagogichnoyi nauki. *Visnik program shkilnih obminiv*. 2005. № 23. P. 18.
6. Slovník inshomovnih sliv. Kyiv : Nauk. dumka, 2000. 680 p.
7. Slovník ukrajinskoyi movi: v 11 t. Kyiv : Nauk. dumka, 1973. T. 4. 840 p.
8. Suhomlinskij V.O. Narodzhennya gromadyanina. Kyiv : Radyanska shkola, 1977. 433 p.